

ГРИГОРІЙ ГАЛАГАН: ПОРТРЕТ ОСОБИСТОСТІ НА ТЛІ ДОБИ

Із здобуттям Україною незалежності змінився підхід у висвітленні історичних процесів. На перше місце вийшли питання пов'язані із визначенням ролі конкретних діячів в історії. Серед історичних постатей минулого на особливу увагу заслуговують особистості, діяльність яких не так давно замовчувалася або перебувала за межами наукового інтересу дослідників. Однією з таких особистостей був Г. Галаган. Актуальність дослідження діяльності Г. Галагана, одного з неординарних представників української інтелігенції, зумовлена ще й тим, що в ХІХ ст. "інтелектуальні еліти були мозком чи й нерідко організаторами "національних відроджень"¹.

Зацікавлення дослідників біографією Г. Галагана особливо зросло протягом 90-х років ХХ ст., що зумовило появу значної кількості нарисів і публікацій присвячених різним напрямкам його діяльності. Одні автори приурочили свої статті до ювілейної дати – 180-річчя від дня народження Г. Галагана: В. Лой², В. Половець та А. Тимошенко³. В них коротко розглянули головні біографічні дані Григорія Павловича. Інші – предметом свого наукового дослідження обрали лише окремі аспекти діяльності Г. Галагана. Благодійницьку діяльність Григорія Павловича на освітньо-культурній ниві, його роль у зібранні мистецьких колекцій досліджували В. Бурмако⁴, С. Гаврилова⁵, О. Крупенко⁶, С. Курач⁷, В. Шапоренко⁸, М. Слабошпицький⁹, Ю. Хорунжий¹⁰; питання створення Г. Галаганом Сокиринської ощадно-позичкової спілки висвітлювали В. Мащенко¹¹, В. Половець¹²; окремі факти з суспільно-культурної діяльності Г. Галагана були висвітлені авторами, які досліджували історію Колегії Павла Галагана: М. Петровский¹³, Н. Бондар та Н. Михайловіна¹⁴, І. Зайченко¹⁵, В. Галайба¹⁶, А. Матвеев¹⁷, М. Кальницький¹⁸, Г. Кроп¹⁹, В. Рожановский²⁰, О. Силин²¹, В. Даниленко²², В. Тригубенко²³, В. Ковалинский²⁴, Г. Перга²⁵, Л. Гісцова²⁶.

Запропоновані роботи, хоч і містять значний фактичний матеріал і аналіз діяльності Григорія Павловича, не розкривають мети, поставленої автором даного дослідження: охарактеризувати діяльність Г. Галагана на тлі доби, тобто в контексті українського руху з метою з'ясування доробку визначного мецената в розвиток української культури; визначити його місце в національному

відродженні XIX ст.

Народився Григорій Галаган в с. Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії в сім'ї заможного поміщика. Родина Галаганів була відомі в краї ще з кінця XVIII століття. Офіційний гербовник, опублікований урядом, містив відомості про першого знаного представника роду Галаганів (Гната, запорожця, ймовірно курінного отамана, який на початок шведської війни був уже полковником. Його нащадки – дворяни, землевласники Полтавщини та Чернігівщини, здобували різнобічну освіту в Кенігсберзі та Лейпцигу, займали різні досить поважні державні посади, жили у Києві та Петербурзі, часто подорожували за кордон – до Німеччини, Франції, Італії. Отримавши за багаторічну службу велику кількість маєтків, вони розбудували свої родові гнізда, спочатку в Прилуках, пізніше в Сокиринцях, Дігтярях. Галагани мали родинні стосунки з представниками інших відомих українських дворянських сімейств, таких як Туптали, Дуніни-Борковські, Милорадовичі, Дарагани, Скоропадські, Гудовичі, Кочубеї, Маркевичі²⁷.

Дитинство і юність Григорія Галагана хронологічно припадали на I етап українського національного відродження, що характеризувався зростанням зацікавленості українськими традиціями в середовищі дворянської інтелігенції України²⁸.

Під впливом пошуків свого історичного коріння для отримання дворянських титулів нащадки українських дворянських родин, вихідці з Полтавської Харківської та Чернігівської губерній (були штучно створені на місці автономно-самоврядних українських регіонів Слобожанщини й Лівобережжя²⁹ в кін. XVIII (на поч. XIX ст.) почали цікавитися історією і фольклором свого народу³⁰.

Проте, не всі українські дворянські родини приєднувалися до активних спроб етнографів і літераторів розширити інтелектуальні обрії українського світу. Серед них був і батько Григорія – Павло Григорович Галаган. В 1813 р. він закінчив Гірничий інститут і вступив на службу в іноземну колегію, яку залишив наступного року, відразу після одруження, і поселився в родовому маєтку в с. Сокиринці, де цілком присвятив себе його розбудові. Протягом 1825-1829 рр. П. Галаган за проектом архітектора Дубровського збудував Сокиринський палац, який налічував 60 кімнат. Різні дрібні надбудови до нього: альтанки, вежки, павільйони тощо будувалися за проектами самого господаря. Водночас, на його ж замовлення, художник з Саксонії Бістерфельд планував при маєтку чудовий сад³¹.

Павло Григорович (як згадують його сучасники): "був людиною

[...] доволі європейською, обдарований від природи прекрасним смаком"³², він мав нахили до мистецтв, захоплювався живописом і архітектурою. Ймовірно, що саме він прищепив синові не тільки відчуття прекрасного, а й любов до мистецтва, в оточенні якого зростав юний Григорій, адже невід'ємною частиною усіх галаганівських маєтків були цінні мистецькі колекції: старовинні гравюри, силуети, меблі, живописні твори, художня порцеляна та кришталь³³.

Впливала на формування світогляду Григорія і його мати – Катерина Василівна (племінниця графа М. Гудовича). Вона, на відміну від чоловіка, "любила народ [...], дотримувалась звичаїв народної старовини, знала багато українських пісень і високо цінувала народну поезію"³⁴.

Спочатку Григорій мало чим відрізнявся від інших поміщиків. Це підтверджують його особисті записи у щоденнику а також листи до П. Бодяньського, П. Куліша, М. Рігельмана³⁵. "Він цілком природно дивився на всіх гарненьких дівчат, як на кандидаток у тимчасові свої наложниці. Коли був у доброму настрої, він навіть розважав своїх підданих з того або іншого маєтку, тобто напував їх горілкою і примушував танцювати перед собою "нашого малоросійського козачка". У недоброму настрої вживав заходів, щоб примусити своїх "рабів" (так і називав їх) припинити "шахрувати і нищити бідний наш маєток. Одне слово, мав усі дані, щоб стати згодом звичайнісіньким кріпосником, паном "на всю губу"³⁶.

Такі риси як готовність і здатність присвятити свою діяльність на користь інших сформувалися у Г. Галагана, як він сам стверджував, у процесі спілкування з домашнім учителем, ад'юнктом математики, відомим слов'янофілом Ф. Чижовим³⁷.

В житті юнака він з'явився, коли тому виповнилося 16 років, щоб підготувати його до вступу в Петербурзький університет. Дружні стосунки зав'язалися між ними на все життя. Ф. Чижов став для Григорія не просто учителем, а вихователем і, навіть, старшим товаришем. Про це свідчать юнацькі "Щоденники" Григорія Павловича, які відтворюють процес його морального переродження. У 17-річному віці писав: "Вчора увечері я засперечався з тітонькою, яка завше захищає малоросіян", "Моє серце приємно б'ється, коли натовп мужиків мені низько кланяється, і я гордо проходжу повз них та благо прихильно віддаю їм поклони легким порухом голови. Яке марнославство...", "Наказав вибити різками п'яного кондитера, але хутко сказав припинити езекуцію, коли кріпак закричав від болю.

Мене одвідало дуже неприємне відчуття – огида до самого себе", "Наш (сусіда) Петро Скоропадський, спасибі йому, підтримує в них (козаках-селянах) національність"³⁸.

Г. Галаган продовжував спілкуватися з Ф. Чижовим і під час свого навчання в університеті, коли він все частіше починав задумуватися про долю народу і про свою участь в його житті: "Бідний, пригноблений народ, поставлений на рівень скоту, не бере ніякої участі в справах державних. Мало того, він зовсім не знає про існування законів [...]. А ми (дворяни) варвари, гнобителі і вороги всього російського, ми не беремо ніякої участі в тому, що стосується Росії тому що ми розпусні егоїсти"³⁹. "Навіщо я, презренина істота, народився, щоб зробити стільки нещастя?.. Навіщо я засуджений бути невільним винуватцем нещастя стількох людей?"⁴⁰.

З розбещеного оточенням поміщика-панача поступово формувалася особистість з чіткою життєвою позицією: сприяти покращенню духовного і матеріального становища селян. Повернувшись після закінчення курсу навчання (1840 р.) у свій родовий маєток Григорій Павлович почав займатися облаштуванням побуту своїх селян: він намагався заходити в кожную господу, розпитував господарів про їхні проблеми, інколи надавав матеріальну підтримку. В його "Щоденнику" цього періоду залишився такий запис: "Все моє бажання, найбільше до цих пір, є, щоб зробити щасливими, наскільки можливо, ті 3000 душ, які вручила мені доля. Я багато про це думаю, більше, ніж про що-небудь інше"⁴¹.

Тісне спілкування молодого Галагана з селянами, що як ніяка інша соціальна група, зберігали основні національні риси в мові, побуті, культурі і національній свідомості, не тільки укріплювало в ньому бажання допомогти їм, а й сприяло формуванню більш стійкого зацікавлення українським фольклором. Нерідко своїх однодумців він знаходив і в середовищі дворянства, передові представники якого в цей час, дедалі більше захоплювалися романтизмом, ідеологія якого, з одного боку збуджувала їх, з іншого – давала їм легітимацію виступати від імені усього українського народу, а не від його окремої верстви⁴². Г. Галаган не тільки любив слухати народні пісні, він цікавився рідною поезією, українськими традиціями тощо.

У тому ж таки "Щоденнику" крім описів рідного краю, психологічних і фізіологічних відмінностей українців зустрічаємо факти, які характеризують Григорія Павловича як людину, що свідомо цікавилася українським питанням. Так, 21 вересня 1940 р., в день гучного панського свята, він залишив такий запис: "Після обіду всі

розійшлись по своїм квартирам. Я пішов на квартиру Міші... Я приніс з собою "Кобзаря" Шевченка і ми почали читати. Коли Загуленко почув, як я читаю по-малоросійськи, то почав від радості мене обнімать". 7 жовтня Г. Галаган був на весіллі одного із своїх кріпаків: "Переповнений духом української національності, я тріпотів з радості від виду, як парубки і дівчата витанцьовували. Мало-по-малу я став вникати в танці, вирази облич, в костюми, які так швидко змінюються. Почав згадувати при виді кольорів і шапок на головах дівчат і парубків про нашу милу сторону"⁴³.

З 6 вересня 1841 р. розпочалася службова діяльність Г. Галагана, під час якої з'явилася можливість зробити перші реальні кроки у покращенні селянського побуту. Спочатку він працював на посаді секретаря Городнянської повітової палати державного майна, а з грудня 1843 р. – в Чернігівській палаті державного майна, де займався дослідженням становища селян, які постраждали внаслідок неврожаю і сприяв розподілу допомоги хлібом і грошима найбільш бідним.

У перерві між службою, протягом осені 1842 р. – весни 1843 р. Г. Галаган, у супроводі Ф. Чижова, відвідав Італію, де за порадою свого колишнього вихователя, почав збирати колекцію творів російських та українських художників. Під час подорожі Італією Ф. Чижов познайомив юнака з багатьма живописцями-пансіонерами Петербурзької Академії мистецтв та Товариства заохочування художників. "Вихований у теплому, дружньому оточенні сімейного кола, в любові до прекрасного (уроки малювання йому давав художник А. Мокрицький), не позбавлений літературних обдарувань Григорій Павлович легко ввійшов у художнє середовище у Римі"⁴⁴. Г. Галаган намагався підтримати художників-співвітчизників, які тут навчалися та працювали⁴⁵, про що і писав у листі до матері: "Кому ж, як не мені, допомагати нашим друзям в їхніх благодійних стараннях"⁴⁶.

Перебуваючи в Італії Григорій Павлович придбав картини Г. Айвазовського, В. Серебрякова, В. Тиранова, В. Штернберга, П. Орлова, О. Тира, А. Іванова, Г. Шаповаленка⁴⁷ та ін. Поступово його мистецька колекція поповнювалася за рахунок придбань під час проживання у Петербурзі та Києві. Цьому сприяло знайомство сімейства з такими митцями як О. Іванов, Л. Жемчужников, Л. Лагоріо, К. Трутовський, І. Соколов, О. Волосков, Г. Васько, І. Шаповаленко, П. Забіла. Багато хто з них неодноразово відвідували Сокиринці, дарували та виконували свої твори на замовлення Галаганів⁴⁸.

Ф. Чижов все життя залишався другом і наставником для свого колишнього вихованця. Він радив Григорію не ототожнювати

поетизоване бажання зберегти історію краю та реальну допомогу своєму народу: "збереження звичаїв, пісень, все це прекрасно за іншого тобто за дійсного піклування про благо батьківщини [...] тобі один шлях, шлях простий і благородний: вступити в службу, в якій би нужда і побут селянина були б головним твоїм заняттям"⁴⁹.

Г. Галаган частково прислуховувався до порад свого старшого товариша. Він виконував обов'язки предводителя дворянства Борзенського повіту Чернігівської губернії (1848–1851 рр.), був совісним суддею Чернігівської губернії (1851–1854 рр.). Паралельно отримав чини спочатку колезького секретаря (1844 р.), потім титулярного радника, колезького асесора (1858 р.), а з березня 1860 р. – надвірного радника⁵⁰.

Кореспонденція Г. Галагана цього періоду дає можливість відтворити коло його інтересів, пов'язаних не тільки з виконанням службових обов'язків. Його листування свідчить, що Григорій Павлович спілкувався з широким загалом учасників українського національного відродження. Серед його знайомих були Т. Шевченко, В. Лисенко, В. Тарновський, М. Максимович, М. Гоголь, П. Куліш, О. Русов, П. Чубинський та багато ін.

Насамперед Г. Галаган почав активно поповнювати, створену ще у XVIII ст., родинну бібліотеку, фонди якої на середину XIX ст. нараховували таку кількість книг, що вона могла безкоштовно обслуговувати цілу округу. Для завідування нею, видачі книг читачам, реєстрації нових надходжень, наймали навіть окрему особу, звичайно місцевого сільського учителя⁵¹. Григорій Павлович, продовжуючи укомплектування своєї бібліотеки, значну увагу приділяв українській літературі. Частину книг йому допомагав підбирати М. Рігельман, онук автора "Летописного повествования о Малой России" (1846–1847 рр.): "Нарешті я зібрав тобі стос малоросійських творів; за виключенням тих, що мають деяку незаперечну вартість, більша частина має здається ту лише заслугу, що вони написані на малоросійській мові. Звичайно ця обставина для тебе і для кожного малоросіянина дуже важлива, особливо за повного занепаду нашого рідного слова"⁵². Листування Г. Галагана з М. Рігельманом, також показує бажання Григорія Павловича сприяти поширенню знань серед простого народу. З цією метою він збирався фінансувати книгу, яка б розповіла українцям про їх історію. "Мені сподобалась твоя думка про видання народного читання [ймовірно мається на увазі "Повість об украинском народе" П. Куліша – ред.], – писав М. Рігельман Григорію Павловичу, – з сердечною участю візьмусь допомагати їй відразу по приїзді в Київ

[...] Мені здається в цій справі найперша справа – моральне виховання народу..."⁵³.

Про ширину і різноманітність інтересів Г. Галагана свідчать його особисті папери, які зберігаються у фондах Інституту Рукопису НБУВ. Він брав активну участь у роботі численних товариств: в 1845 р. став членом "Товариства підтримки художників"⁵⁴, в 1846 р. отримав звання члена-кореспондента "Комісії для розбору давніх актів"⁵⁵, організації, яка була створена в 1843 р. з метою проведення пошукової та науково-дослідницької роботи, щоб відновити образ минулого із розрізнених історичних пам'яток і літописів.

Ім'я Г. Галагана зустрічаємо також в справі III відділу "Про україно-слов'янське товариство" (Кирило-Мефодіївське товариство)⁵⁶. Він, разом з М. Рігельманом, Ф. Чижовим, І. Чуйкевичем та ін. був притягнутий до слідства. Неблагонадійність Григорія Павловича засвідчувалася його знайомством з Т. Шевченком і близькими стосунками з Ф. Чижовим. Дійсно, Григорій Галаган ще по Петербургу був знайомий з Т. Шевченком, який згодом відвідав його маєток і подарував господарю окреме видання "Тризна" (1843-1845 рр.) з дарчим надписом⁵⁷.

Можливо, Г. Галаганові довелося б набагато складніше під час слідства в справі Кирило-Мефодіївського товариства якби не Ф. Чижов, який на слідстві категорично стверджував: "Знаючи його (Г. Галагана) мало не з дитинства, я впевнений, що ні за своєю тихою, щонайдобрішою, до того ж неперворотною природою, ні за нахилами він не може мати абсолютно ніяких політичних намірів"⁵⁸. "Він пристрасно, до безумств любить свою Малоросію, тільки нею і марить, до того, що ми часто з ним сваримося, вірніше, я його сварив..."⁵⁹. До того ж, граф Орлов трохи притримав запал жандармів, зауваживши, що він не бачить "неблагонаміреності" в тому, що Г. Галаган палко любить свій край.

З початком діяльності Кирило-Мефодіївського товариства відбувалася поступова політизація українського національного руху. Цей процес залежав, насамперед, від напрямку діяльності різночинської інтелігенції, кількість якої невпинно зростала. Від уряду в поліцію надходили накази, щоб "проти українофілів було вжито обережного і непомітного спостереження"⁶⁰. Найбільшу увагу вимагалось звертати на тих українців, які займалися українською давнішньою історією і літературою.

У цих умовах не менш важливою продовжувала залишатися освітньо-культурна діяльність дворянської інтелігенції, адже

українська нація, перебуваючи в стадії становлення протягом усього XIX ст. і перших десятиріч XX ст., складалася не тільки з борців проти національного гноблення, а й тих, хто активно підтримував існуючі порядки. Г. Галаган, як і інші передові представники дворянської інтелігенції своєю участю в роботі різноманітних легальних товариств і організацій сприяв національному відродженню України.

В 1851 р. він отримав диплом про почесне членство в затвердженій при Університеті св. Володимира "Комісії для опису губерній Київського навчального округу"⁶¹, яка в кінці першого року роботи (1851 р.) налічувала вже 112 членів. Учені та представники місцевої інтелігенції, які приєдналися до пошукової роботи, розглядали краєзнавство як важливу наукову справу. Будучи членом цієї Комісії Г. Галаган підготував статистичний, сільськогосподарський і етнографічний опис маєтку "Сокиринці"⁶².

Одним з виявів української свідомості Г. Галагана була його етнографічна діяльність, спрямована на популяризацію української народності. Григорій Павлович протягом усього свого життя не припиняв збирати етнографічні матеріали. В 1854 р. він видав збірку "Южноруські пісні з голосами", яка вже через кілька десятиліть стала бібліографічною рідкістю, і навіть багато знайомих автора зверталися до нього з проханнями повторити дане видання⁶³. Серед інших, виданих Г. Галаганом робіт, були також: "Сборник этнографических материалов, касающихся Малороссии", "О склонении малороссийских имен" (1869), "Подробное описание малороссийской вертепной драмы в таком виде, в каком она сохранилась в с. Сокиренцах" (1882). Разом з П. Житецьким Григорій Павлович підготував до друку пам'ятку української народної драми "Малорусский вертеп, или вертепная Рождественская драма". До того часу відомий був лише один текст вертепної драми, опублікований у 1860 р. М. Маркевичем⁶⁴.

Вертеп, з'явившись у галаганівському маєтку ще в 1781 р., відразу став неодмінним атрибутом усіх різдвяних свят. На його вистави, які супроводжувалися хоровими співами і грою на скрипці, збиралися не тільки домашні люди, а й селяни⁶⁵.

Сокиринський маєток на всю округу виділявся також власним хором, про якість якого, не жаліючи матеріальних витрат, постійно клопотався господар. Сокиринський хор майстерно виконував складні церковні співи, хорові п'єси з опер, українські народні пісні, деякі навіть із збірника "Южноруські пісні з голосами". Він був відомий своєю майстерністю навіть у Києві, куди інколи присилав його Григорій

Павлович⁶⁶.

Крім того, господар Сокиринець сприяв популяризації творчості свого кріпака, сліпого бандуриста О. Вересая. Він не тільки дав йому відпустку, а й влаштував публічні виступи в Києві і Петербурзі. Григорій Павлович зацікавив грою кобзаря О. Русова й М. Лисенка, які написали про нього перші ґрунтовні статті⁶⁷.

В 1856 р. Г. Галаган задумав збудувати в одному з своїх маєтків, с. Лебединці, будинок для гостей. Розглянувши різні архітектурні стилі він вирішив побудувати цю садибу у народному стилі із застосуванням стародавніх національних форм архітектури. Виконання свого задуму Григорій Павлович доручив архітектору академіку Є. Червинському. На початковому етапі роботи над планом майбутнього будинку господар допомагав архітектору розшукувати у різних куточках України приклади стародавніх забудов. Опис будинку, зроблений самим Г. Галаганом, був опублікований в журналі "Киевская Старина" за 1904 р.⁶⁸ Збудований з наміром сприяти "оживленню предання о жизни предков в памяти потомков"⁶⁹, будинок аж до початку ХХ ст. був єдиною більш-менш помітною пам'яткою української народної архітектури того періоду⁷⁰. Більш того, будинок в с. Лебединцях разом з Домом Полтавського Губернського Земства (1906 р., проект архітектора В. Кричевського) "спричинилися до дальшого руху в напрямку відродження українського архітектурного стилю"⁷¹.

Г. Галаган не вагаючись ототожнював себе з народом і не криючись визнавав свою приналежність до української етнічної спільності – цими переконаннями він помітно вирізнявся з загальної маси української верхівки. Велика частина українського панства була вже на той час настільки зрусифікована, що зовсім байдуже ставилась до ідеї українського відродження. Менша частина, у якій в глибині душі жила ще любов до свого рідного народу, із страху перед жандармським переслідуванням боялася демонструвати свої національні почуття, а тому не показувала свою національну свідомість, щоб не бути зарахованою до категорії політично неблагонадійних.

Г. Галаган за своїми переконаннями належав до того кола дворянської інтелігенції ХІХ ст., діяльність якої була основою першої хвилі українського національного відродження: це були люди, що поєднували симпатію до України, до її природи, пісень тощо з лояльністю до Російської імперії⁷². Етнічне самоусвідомлення Григорія Галагана виражалось тільки в його етнографічній діяльності: "Він ніколи не був сепаратистом і часто дуже різко у своїх щоденниках і

листах відгукувався про різного роду сепаратистів. Він бажав тільки одного – вільного вираження етнографічних особливостей рідного народу⁷³. Про це свідчить і його лист М. Юзефовичу, в якому він писав: "Признаюсь ніколи і ні за що не зможу зрадити своєї глибокої любові до рідного племені; але вірте мені, не менше Вас відчуваю себе росіянином"⁷⁴.

Наріжним каменем національної свідомості інтелігенції цього періоду було також усвідомлення нею не тільки витворів духовної культури, а й себе як частки народу⁷⁵. Григорій Павлович також був переконаний: "Недостатньо розмовляти мовою народу, потрібно вірити його вірою і замість того, щоб підносити народ до своєї фантазії, потрібно самим зійти до народу і зробитися тоді його вірним відгомонам"⁷⁶.

Активна участь Г. Галагана в культурному житті краю: поповнення своєї мистецької колекції з одного боку, і матеріальна підтримка художників з іншого, придбання нових книг, утримання хору, видання книг, членські внески в різних організаціях та ін. – все це вимагало значних матеріальних коштів, надходження яких, в першу чергу, лягало на плечі кріпаків з галаганівських маєтків.

Проте отримувати додаткові кошти молодий поміщик намагався не за рахунок остаточного визискування своїх селян, а шляхом збільшення рентабельності власних маєтків. Ще будучи студентом Григорій Павлович постійно цікавився станом батьківського господарства. З листів матері і повідомлень економів він зрозумів суть кризи в маєтках, яка з кожним роком поглиблювалася. Однією з її причини, на його думку, була відсутність професіоналізму і безвідповідальність окремих управителів. Григорій переконався в тому, що середня ланка управління повинна бути не лише чесною і справедливою, а й досить ініціативною в процесі запровадження у господарстві товарно-грошових відносин⁷⁷.

Перш за все він зосередив увагу на підвищенні врожайності сільськогосподарських культур і розширенні посівних площ під зернові культури, а також збільшенні поголів'я тваринництва, особливо вівчарства і свинарства. Вже на початку 50-х рр. нові підходи у господарюванні привели до покращення фінансової стабільності маєтків⁷⁸. Про результати свого господарювання він час від часу повідомляв Московське Товариство сільського господарства⁷⁹, дійсним членом якого був обраний у 1850 р.

В умовах інтенсивного розкладу феодально-кріпосницької системи і визрівання нових капіталістичних відносин Г. Галаган зумів

визначити пріоритетні напрямки розвитку господарства, зрозумів необхідність змін в організації виробництва, оплаті праці тощо і таким чином успішно перебудував господарство, запровадивши в ньому нові ринкові відносини⁸⁰. Незважаючи на фінансово-економічну кризу 60-х рр., йому вдалося за короткий час перебудувати систему господарювання і частково стабілізувати фінансовий стан. Вже на поч. 70-х рр. повною мірою проявилась ефективність і доцільність раніше обраних пріоритетів у процесі переходу господарства на нові економічні засади⁸¹.

До того ж, на відміну від більшості інших поміщиків, Г. Галаган прагнув змінити на краще становище селян. Його думки з приводу селянського питання знайшли своє втілення у численних нарисах і статтях (частина з них знаходяться у фондах Інституту Рукопису). Вони не тільки пояснюють основні напрямки майбутньої державної діяльності Г. Галагана, спрямованої на покращення селянського побуту, а й допомагають якнайповніше відтворити коло проблем, якими цікавився Григорій Павлович. Серед них привертають увагу: "Обзрение 1849 года по крестьянскому вопросу" (1850 р.)⁸², "Об отношениях помещика к крестьянам и крестьян к помещику" (1854 р.)⁸³, "Об отношениях к крестьянскому вопросу как предисловие к сельскому уставу" (1852 р.)⁸⁴, "Главные данные на которых основывается необходимость уничтожения крепостного состояния" (сер. XIX ст.)⁸⁵, "О крепостном состоянии в настоящее время и возможности его уничтожения" (1854 р.)⁸⁶, "Проект освобождения крестьян путем освобождения новорожденных" (1854)⁸⁷, "Дополнения (к статье по вопросу об освобождении крестьян)" (1855 р.)⁸⁸ та ін.

В кінці 50-х рр. уряд почав залучати відомих діячів, які добре знали становище селян в краї до підготовки реформи, яка мала на меті ліквідувати кріпосні відносини. Г. Галаган з готовністю приєднався до цієї роботи.

Спочатку Григорій Павлович був призначений від уряду в Чернігівський комітет (створений в 1858 р.) для розробки проекту "Про поліпшення та влаштування побуту поміщицьких селян" своєї губернії. Він складався з двох комісій: редакційної, до складу якої входили А. Бакуринський, Г. Галаган, В. Дунін-Борковський, А. Покорський та підготовчої – П. Васильчиков, В. Повисоцький, М. Скарпинський, В. Туманський та інші. З 22 липня 1858 р. до 22 лютого 1859 р. було проведено 69 засідань Комітету, на яких розглядався стан дворянських маєтностей і обговорювався проект положення про селян Чернігівської губернії, що мали вийти з кріпосної залежності. Із-за

неоднорідності складу Комітету обговорення проходили в бурхливій обстановці. Поміщики-ліберали на чолі з Григорієм Павловичем пропонували наділити селян землею, проте більшість членів Комітету була проти.

У матеріалах Комісії збереглося декілька промов Г. Галагана, в яких він ґрунтовно доводив необхідність поліпшення селянського життя. Особлива позиція галаганівської групи членів Комітету полягала в тому, що ліквідація старого економічного розвитку суспільства і створення буржуазних відносин та необхідної для цього найманої робочої сили становили нагальну потребу завершення промислового перевороту в Росії⁸⁹. Вони враховували при цьому й інтереси селянства. Зокрема, В. Тарновський підкреслював, що гріх оббирати людей, "яких ми довели до злиднів та морального приниження"⁹⁰.

Наступного року разом з В. Тарновським Григорій Галаган був призначений членом-експертом редакційних комісій "для приведення в порядок робіт губернських комітетів". І нарешті, в 1861 р., після проголошення реформи, яка звільняла селян від кріпосної залежності – в Чернігівське губернське по селянським справам присутствіє, для здійснення і впровадження в життя положень цієї реформи.

Скасування кріпосного права в Російській імперії поклато початок буржуазним перетворенням і викликало необхідні зміни в усій політичній, державній і правовій системі країни. Розробка і проголошення низки буржуазних реформ супроводжувалися пожвавленням суспільного життя. В Україну поверталися із заслання діячі Кирило-Мефодіївського товариства, які тепер свою діяльність зосереджували на легальних освітньо-культурних заходах: підготовці публікацій українознавчого характеру до журналу "Основа", організації недільних шкіл з метою ліквідації масової неписьменності населення тощо. На початку 60-х рр. почали виникати Громади, до діяльності яких уряд спершу ставився ліберально. Одна з причин цього крилася в розгортанні наступу царизму на Південно-Західний край, де імперія боролася з Польщею за свої впливи над українськими територіями. Царський уряд використовував інтелігенцію України в цій боротьбі як основне знаряддя для насадження не лише російських ідей, а й російського способу життя.

Передові представники української дворянської інтелігенції, зокрема Г. Галаган, з свого боку, також прагнули використати цю ситуацію з метою об'єднання українських земель. Григорій Павлович ще в кінці 40-х рр. зацікавився долею Західної України, яка

знаходилася в складі Австро-Угорської імперії. В одному з листів до дядька він написав про своє знайомство з колишнім галичанином: "він мені розповідав самі найцікавіші подробиці про Галичину і фактами доводив мені, до якого ступеню ця країна Російська"⁹¹.

В 1860 р. у листі до М. Юзефовича Г. Галаган обґрунтовував думку, що для боротьби проти польських впливів у Південно-Західному краї найкраще було б використати український народ шляхом сприяння розвитку його культури і традицій: "в краї Західному Малоросійський елемент може послужити самим надійним оплотом проти ворогів, які посягають на російську народність. Потрібно ж коли-небудь пояснити, до якого ступеня безпечна Малоросійська народність загалом і яку послугу вона може принести всьому Російському світу, поширена чи швидше підтримана в Західному краї"⁹².

У реальності царський уряд не збирався задовольнити навіть мінімальних сподівань українців і послідовно проводив свою русифікаторську політику: в 1862 р. – були закриті недільні школи, в 1863 р. – міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав циркуляр, яким суворо заборонялося друкування українською мовою "навчальних книжок і взагалі призначених для початкового читання народу". Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда, а ті хто за це брався, звинувачувалися "у сепаратистських задумах, ворожих Росії і загибельних для Малоросії". Валуєвський циркуляр був спрямований на те, аби перешкодити українському руху перетворитися з заняття вузького кола інтелектуалів на масове явище⁹³.

У цей час (1863 р.) Г. Галаган був призначений віце-президентом тимчасової комісії при Київському генерал-губернаторі⁹⁴, яка була створена урядом відразу після Польського повстання з метою прискорення припинення в Південно-Західному краї обов'язкових відносин між поміщиками і тимчасово-зобов'язаними селянами, шляхом викупу останніми земель їхнього наділу⁹⁵. Комісія проіснувала з 30 липня 1863 р. до 4 квітня 1865 р. і майже закінчила викупну справу у всіх трьох губерніях. Проте її віце-президент був незадоволений результатами роботи, про що і писав у листі до свого дядька О. Кочубея⁹⁶. Він був розчарований непоступливістю царських урядовців у питаннях покращення долі українського народу.

За свідченням Г. Галагана діяльність Комісії проходила у складних умовах. По-перше, сам голова Комісії М. Анненков дуже прихильно ставився до польських поміщиків, і майже відверто не

перешкоджав їх ворожим наступам проти неї. По-друге, міністр П. Валуєв, який мав допомогти Комісії, нічого не зробив, щоб полегшити її подальшу роботу. В його численних промовах перед службовцями, дворянами, представниками Комісії, як згадував Г. Галаган, чітко простежувалися основні напрямки русифікаторської політики уряду: "влада вся зосереджена у генерал-губернатора, при якому Комісія затверджена у вигляді сонету"; "маси не повинні закликатися до участі в справі, вони повинні пасивно приймати розпорядження уряду"; до того ж він старанно обходив такі слова як "батьківщина, народність і т.д."⁹⁷.

Одним з буржуазних перетворень 60-х рр. в Росії було проведення земської реформи (1864 р.), що передбачала створення земських установ: губернських, повітових, земських зборів та губернських й повітових земських управ. Захопившись можливостями, які надавала нова форма організації місцевого самоврядування, Григорій Галаган став брати активну участь у роботі земств Полтавської губернії, які були створені в 1865 р. Його цікавило все: і вибори земських гласних, і ставлення до земства населення, і позиція дворянства щодо місцевого населення та органів самоврядування тощо⁹⁸.

Низка документів ЦДІАК України свідчать про постійне намагання Г. Галагана покращити становище селян: він направляє їх до Петербурга та інших міст для опанування ремесла, влаштовує нижчі школи, ремісниче училище, лікарні, шпиталі, виділяє кошти на утримання вчителів сільських шкіл, на будівництво та ремонт церков і придбання для них ікон тощо⁹⁹.

Громадськість з вдячністю відповідала Григорію Павловичу і його дружині Катерині Василівна (одружилися в 1847 р.) на їхні благодійні зусилля. Підтвердженням цього є численні листи і подяки, які надходили від різних товариств, організацій, закладів, окремих осіб, а також повідомлення про обрання Галаганів почесними членами чи попечителями різних об'єднань. Деякі з цих документів знаходяться у фондах Інституту Рукопису¹⁰⁰.

В 1869 р. Г. Галаган був обраний головою першого з'їзду мирових суддів в Прилуках (це звання залишалося за ним до 1882 р.). В тому ж році в житті Григорія Павловича і його дружини сталася подія, яка вплинула на ще більш активну благодійницьку діяльність Галаганів – помер їхній єдиний син – 16-річний Павло.

З метою увіковічення дорогого серцю імені Г. Галаган почав підготовку до заснування шкільного закладу "на можливо кріпких

народних основах"¹⁰¹. Ним стала Колегія Павла Галагана у м. Києві, яка вперше відкрила свої двері для учнівської молоді 1 жовтня 1871 р. Григорій Павлович відразу відмовився від будь-яких нагород за цю справу, чим здивував урядових чиновників, зокрема графа Д. Толстого і І. Дем'янова, які не розуміли чому нагорода "могла б бути неприємною"¹⁰². Створення Колегії відповідало прагненню фундатора сприяти "поліпшенню виховної справи в країні і утвору кадрів освіченої молоді"¹⁰³ і було частково пов'язане з так званим польським питанням, яке займало важливе місце у його переконаннях і поглядах до кінця життя. Про це неодноразово згадував А. Степович: "спроможній боротьбі з войовничим полонізмом він (Г. Галаган – авт.) оддавав немало своїх сил і коштів. Колегія Павла Галагана мусила бути одним з міцніших знарядь у цій боротьбі"¹⁰⁴.

26 жовтня цього ж року завдяки Г. Галагану в історії України відбулася ще одна важлива подія. Він отримав дозвіл на відкриття Сокиринського ощадно-позичкового Товариства ім. Павла Галагана, яке згодом стало одним з кращих у ХІХ ст.¹⁰⁵. Правлінню Товариства Григорій Павлович відразу передав кам'яний будинок з коморою, меблями та всілякими канцелярськими приладдями, а також перерахував 3 тисячі карбованців з умовою, що частина прибутку з цієї суми піде на поліпшення життя Сокиринців: на заснування лікарні, богодільні, обладнання пожежної частини та організацію ремісничих класів в місцевому училищі¹⁰⁶.

Заснувавши Сокиринське товариство, Г. Галаган став "піонером кредитної кооперації на Україні"¹⁰⁷. Товариство "матеріально зміцнило членів не тільки своєї місцевості, а й околиць, та мало великий ідейно-виховний і організаційно-прикладний вплив на подібні товариства по всій Україні"¹⁰⁸.

За роки свого існування Сокиринське кооперативне товариство значно зросло за кількістю членів та обсягом фінансово-господарської діяльності. Якщо станом на 14 травня 1872 р. до складу Товариства входило 16 осіб, то вже в 1899 р. його сфера впливу поширювалася на 22 населених пункти і нараховувало 960 членів¹⁰⁹. Перетворившись у крупний осередок підтримки селянських господарств, воно активно сприяло розвитку капіталістичних відносин на селі. Визнанням державою заслуги Григорія Павловича у кредитно-кооперативній справі стало обрання його згодом Головою державної комісії у справах кредитної кооперації при Міністерстві фінансів¹¹⁰.

Паралельно з підготовкою і реалізацією проектів по увіковіченню пам'яті сина, Григорій Павлович продовжував брати

активну участь в суспільно-культурному житті краю. Він відразу став одним з активних членів Київського відділу Слов'янського благодійного комітету створеного в 1869 р. з метою надання допомоги слов'янам, які проживають за межами Російської імперії. Це Товариство планувало використовувати свої кошти для виховання і навчання слов'ян-іноземців в Київських навчальних закладах, надання підтримки бідним дітям Галичини.

Зокрема, протягом першого року діяльності Товариства зібрані кошти були передані на придбання російських книг для буковинців, будівництво народного дому в Угорщині, підтримку газети "Слово" у Львові й автору історії Галичини з метою популяризації його видання серед української інтелігенції Підросійської України¹¹¹.

Під час свого перебування в Києві Григорій Павлович не пропускав жодного засідання Слов'янського комітету і багато допомагав в його роботі не тільки матеріальними коштами, а й своїм впливом: товариські відносини Г. Галагана з генерал-губернатором Києва О. Дондуковим-Корсаковим давали йому можливість мати вільний доступ до нього і бути заступником у багатьох корисних справах¹¹².

Діяльність Товариства не викликала заперечень з боку царського уряду. Адже він розглядав напрямки її роботи як один із засобів поширення російських впливів на землях, що належали Австро-Угорській імперії.

Мотиви участі Григорія Павловича в роботі Слов'янського товариства були набагато глибшими, ніж просто підтримка русифікаторської політики уряду. Про це свідчить його виступ на одному з засідань Товариства у 1872 р. з пропозицією підготувати і видати книгу про Галичину, у начерку до якої він зазначав, що треба "в яскравих рисах показувати, як цей народ галицький схожий на наш власний і як він у душі зберігає істини нашої церкви, називаючи її постійно благочестивою, як простий народ зберігає спільні з нами вірування, звичаї... перш за все нам треба рятувати галичан від ополячення. Перемагати треба не стільки грубою матеріальною силою, скільки культурними способами й діями – це надійніше"¹¹³. Тоді ж, було вирішено з метою уникнення політичних наслідків оголосити конкурс на кращий твір не від імені Слов'янського комітету, а від імені Г. Галагана. На цю справу виділили 200 крб. як нагороду автору і 500 крб. на видавництво книги¹¹⁴.

В 1873 р. в Києві виникло Товариство, результати діяльності якого принесли йому славу не тільки центру українознавчих

досліджень, чи осередку культурно-національного руху, а й стали "першим кроком на шляху до створення Академії наук"¹¹⁵. Це був Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства. Головою відділу на пропозицію П. Чубинського обрали Григорія Галагана. Він відразу погодився зайняти цю посаду адже будучи знайомий з специфікою діяльності такого Товариства (ще в 1858 р. отримав диплом і повідомлення про обрання його дійсним членом "Императорского Русского Географического Общества"¹¹⁶) розумів важливе значення його створення для України. Завдання відділу він вбачав у проведенні, насамперед, статистичних і етнографічних досліджень з метою: "пояснення у внутрішньому житті краю всього того, що внаслідок дуже відомих причин до такої міри затемнено і переплутано, що потрібний і досвід і потрібне суворе відсторонення від упереджених думок чи тенденцій, щоб показати істину у справжньому світі"¹¹⁷.

Перші засідання Київського відділу відбувалися в квартирі Григорія Павловича в маєтку Колегії¹¹⁸. Вже через 9 місяців у листі О. Дондукову він хвалився: "наш відділ з самого першого року свого існування успів догнати багато інших відділів своєю діяльністю; у нас друкується вже перший том праць... Крім того, наш музей, бібліотека і інші ростуть не по дням а по годинам. Все це поки розміщується у мене, але кімнати наповнені і скоро ніде буде дітися самому господарю"¹¹⁹.

За головування Г. Галагана Південно-Західний відділ провів перший перепис населення м. Києва (1874 р.), ще раніше – Житомира. У серпні того ж року за ініціативи відділу відбувся Археологічний з'їзд, у березні 1875 р. він продемонстрував результати своєї діяльності на Всесвітньому географічному конгресі і виставці у Парижі. Південно-Західний відділ видав два томи власних "Записок", "Історичні пісні українського народу" В. Антоновича і М. Драгоманова, збірник чумацьких пісень І. Рудченка, три томи праць М. Максимовича, географічні матеріали про Буковину, бібліографію праць з опису природи Києва.

Під впливом діяльності відділу відбувався не тільки розвиток національних тенденцій, а й зростання громадсько-політичної і революційної активності у суспільстві. Наукова, просвітницька, культурницька діяльність інтелігенції дратувала царських чиновників. Коли почалося офіційне цькування Південно-Західного відділу: його членів звинувачували у неблагонадійності і сепаратизмі, – Григорій Павлович не витримав тиску з боку уряду і склав із себе обов'язки

голови (1875 р.). Новим головою відділу став В. Антонович, але він на цій посаді пробув недовго: наступного року згідно з Емським указом відділ був офіційно ліквідований¹²⁰.

Водночас Григорій Павлович продовжував брати активну участь в житті Полтавської губернії. З 1874 р. і до 1882 р. він виконував обов'язки предводителя дворянства Прилуцького повіту а також був обраний головою училищної ради цього ж повіту. Г. Галаган із завзятістю взявся до виконання нових обов'язків, адже добре був обізнаний з загальним станом шкільної освіти в краї.

Ще в 1838 р. його мати заснувала в одному з своїх маєтків парафіяльне училище. Пристосувала під навчальний заклад власний будинок, пожертвувала необхідні меблі та посібники¹²¹. Згодом вже сам Григорій Павлович підключився до освітньо-культурної діяльності прогресивної громадськості. У 1848 р. був почесним попечителем Пирятинського повітового училища¹²². З 1852 р. по 1860 р. – почесним попечителем Чернігівської губернської гімназії, на користь якої додатково неодноразово робив різні пожертвування, хоч і незначні але неординарні за своїм призначенням. Зокрема, в 1854 р. виділив 37 крб. 50 коп. на оплату квартири в якій мали проживати репетитори гімназії, а для квартири М. Зайцевої, яка була економкою в навчальному закладі пожертвував 65 крб. сріблом¹²³. У 1860 р. Г. Галаган звертався до М. Юзефовича з проханням підтримати задум заснування "Общества распространения грамотности в южнорусском крае". Крім того, протягом 1869-1870 рр. розробляв проект вже згадуваної Колегії, під час роботи над яким зміг детально познайомитися з теоретичними педагогічними розробками і практичними надбаннями шкільної справи в Російській імперії.

Г. Галаган належав до того кола прогресивної громадськості, яка брала активну участь в поширенні знань серед народу. Своєю освітньою діяльністю у формі створення і утримання мережі приватних навчальних закладів, матеріальної підтримки різних типів шкіл і ін. вони "фактично нівелювали політику царського уряду, спрямовану на те, щоб дати народу дозовану освіту, розраховану на задоволення тільки мінімальних його потреб у знаннях"¹²⁴.

Г. Галаган був одним з тих представників громадськості, які усвідомлювали, що "що всяке упушення, всяка втрата часу в цьому відношенні (негайне поширення грамотності. – С.М.) може нанести неминучої шкоди всьому суспільству затриманням правильного розвитку у справі усіх нових перетворень і що з іншого боку усяка затрата суспільних і приватних сил і матеріальних коштів на цю справу

є витрати найбільш виробничі за своїми не обрахованими результатами"¹²⁵.

Очолити училищну Раду, Григорій Павлович, насамперед, розробив детальний план її діяльності та проект необхідних змін у освітній галузі, в ході реалізації якого Прилуцький повіт за кількістю учнів, оснащенням навчальних закладів, забезпеченістю викладацьким складом у 70-80-х рр. передував у Полтавській губернії. Г. Галаган домігся від земства і сільських общин збільшення бюджету на народну освіту. За його ініціативи до фінансування навчальних закладів наряду з земськими установами та сільськими общинами в обмін на звання попечителів залучалися і землевласники. Своїм впливом і силою переконань підштовхнув більше 25 товариств на будівництво нових будинків для народних училищ, які дійсно відповідали б їхній назві¹²⁶. Училища, які раніше містилися у бідних, непристосованих до навчання хатинках, перетворювалися при його допомозі у "розкішні, просторі, із зручними меблями споруди, яких не можна було зустріти ні в одному з повітів Полтавської губернії"¹²⁷.

Крім того, Г. Галаган особисто сприяв відкриттю в 1874 р. Прилуцької прогімназії, яка завдяки його зусиллям отримувала від Полтавського губернського та Прилуцького повітового земств щорічну допомогу у розмірі 4200 крб., що пізніше збільшилась до 5200 крб. Згодом виклопотав в уряді виділення додаткових коштів на відкриття двох основних класів, що сприяло відкриттю Прилуцької гімназії¹²⁸, третьої на Полтавщині. Її першим директором був українофіл Т. Вороний, який "своїх учнів... (як згадував один з них. – М.С.) рішуче, іноді з небезпекою для себе, боронив і перед округом, і перед вчителями, і перед поліцією та приймав до своєї гімназії багатьох виключених з інших гімназій". Т. Вороний "тримався лише доти, поки був живий Г. Галаган, почесний попечитель тої гімназії", а потім його звільнили без права займання будь-якої державної посади¹²⁹.

В 1883 р. в Прилуках відкрилася ще одна гімназія – 2-х класна жіноча (в 1886-1887 рр. була реформована в повну). Її почесною опікункою стала дружина Григорія Павловича – Катерина Василівна. Вона повністю поділяла погляди і переконання свого чоловіка.

Значну увагу Григорія Галагана початкова освіта привертала не тільки як голови училищної Ради, а і як власника кількох маєтків. На це вказує зокрема список його основних посад за 1888 р. в якому зазначено, що він був попечителем в дев'яти народних училищах: Ічненському, Сокириницькому, Дігтярівському, Лебединському, Гнилицькому, Мостищенському, Рудьковському, Озерянському,

Миславському¹³⁰.

Крім грошових пожертв на навчальні заклади Г. Галаган передав губернському земству свій маєток з великим будинком, флігелями, садом, городом для заснування ремісничого училища в с. Дігтярях Прилуцького повіту¹³¹. 29 жовтня 1878 р. в ньому відкривалося ремісниче училище з інтернатом на 100 чоловік. З моменту відкриття училища і до самої смерті Г. Галаган був його почесним попечителем. В 1887 р. він вирішив уступити училищу ділянку землі з Дігтярівської економії для влаштування ферми при сільськогосподарському відділі. Проте його хвороба, а потім смерть призупинили на деякий час розвиток цього починання¹³². В 1897 р. місце училища зайняла ткацька школа-майстерня, яка згодом переросла в Дігтярівську фабрику художніх виробів¹³³.

Просвітницька діяльність Григорія Павловича неодноразово викликала звинувачення з боку противників поширення грамотності серед простого населення. На зауваження, що: "народ – це котел, наповнений водою. Школи – це вогонь, який розпалюють під закупореним котлом. Вони неминуче приведуть до вибуху", Г. Галаган з твердістю відповідав: "З вашим порівнянням народу з котлом, наповненим водою, я погоджуюсь. Але тільки я школи вважаю не вогнем, що приводить до вибуху, а клапанами, через які виходять пари і попереджують вибух котла"¹³⁴.

І все ж, в більшості випадків, діяльність Г. Галагана у його сучасників викликала велику вдячність. Зокрема, в січні 1880 р., цінуючи величезну громадську роботу Григорія Павловича, Прилуцька міська Дума присвоїла йому звання почесного громадянина м. Прилук¹³⁵.

На початку 80-х рр. в діяльності Г. Галагана почався новий етап, який був пов'язаний з його роботою в Державній Раді. В 1881 р. Григорій Павлович отримав із Петербургу запрошення взяти участь у нараді по викупним платежам. В серпні того ж року його викликали щодо вирішення питань з питейної справи. Крім роботи на загальних заняттях з питейної справи він паралельно був обраний головою комісії по вирішенню переселенського питання, де за його пропозицією прийняли програму для збирання відомостей про переселенців.

Григорію Павловичу доводилося працювати в складних умовах, про що він неодноразово писав у листах дружині: "тут не люблять принципів чи навіть явно висловлених переконань, і все базується на якихось угодах, взаємних поступках і міркуваннях повністю

особистих"¹³⁶. Весь час протягом перебування у Петербурзі він постійно боровся з різними інтригами, про що залишив спогад у "Щоденнику": "Інтриг з усіх сторін багато, і що відмітно [...] це неприхильність до мене особисто. Що я їм зробив? І з кар'єрною чи я ціллю, хоча б заради марнославства, затіяв все це?"¹³⁷.

У 1882 р. Г. Галаган був призначений членом Державної Ради. До виконання своїх обов'язків в ній він ставився дуже прискіпливо: ретельно готувався до обговорення кожного державного питання: 25.02.1882 р. виступав щодо питання про земельні банки, 10.03. – одностайно був обраний головою комісії в Міністерстві Фінансів з ошадно-позичкових товариств, 11.03. – виступав з питань нового акцизного статуту, 22.03. – виступав про школи при фабриках для малолітніх, 9.04. – відстоював інтереси дрібних власників по розмежуванню, 21.04. – знову питейне питання, 10.01.1883 р. запрошений в Кононовську комісію з питань селянських наділів, 15.01. – виступав про заснування гімназії в Читі, 14.03. – подав особливу думку про мирових суддів у Варшаві, 15.03 – говорив про училищні Ради, 19.03. – виступав щодо справ розкольників, 9.04. – зробив заяву про сільськогосподарські школи і т.д.¹³⁸.

Крім того, Григорій Павлович брав активну участь в розробці і проведенні проектів: про транзит на Кавказ, про університетський статут, про залізницю в Полтавській губернії, про обкладання капіталістів, про відміну подушного податку, про банк в Галичині, про Туркестан, про збереження лісів і ін.¹³⁹. Кожна його пропозиція мала під собою міцне підґрунтя, адже напередодні переїзду до Петербургу він просив "досвідчених місцевих людей надсилати йому відомості про становище краю, щоб користуватися ними при вирішенні різних питань"¹⁴⁰.

Паралельно Г. Галаган встигав постійно клопотатися про різні громадські і приватні справи: у міністра Народної Освіти – про київські народні читання, про деяких київських професорів¹⁴¹, про пенсію вдові історика М. Костомарова; у графа Толстого – про різних осіб; у самого царя – про невинно постраждалих студентів під час безпорядків 1882 р. та ін.¹⁴².

У фондах ЦДІАК України та ІР НБУВ збереглося чимало листів до Григорія Павловича, датованих різними роками, зі зверненнями про допомогу. Серед них – прохання за бідних студентів; клопотання дати кошти на видання українських прислів'їв і приказок, зібраних О. Марковичем (1863 р.)¹⁴³; прохання посприяти обрусінню викладацького складу Університету св. Володимира, особливо на

медичному факультеті та (1887 р.), влаштуванню трьох клінік в Олександрівській міській лікарні¹⁴⁴; різні звернення колишніх вихованців Колегії¹⁴⁵ тощо. І, якщо Г. Галаган мав хоч найменшу можливість, завжди допомагав.

Одним з напрямків участі Г. Галагана в українському русі цього періоду були заходи по підтриманню видання журналу "Киевская Старина". Його підтримка проявилася у наданні безпроцентної безстрокової позики у розмірі 3000 крб. редактору видання Ф. Лебединцеву¹⁴⁶, а також спробах виклопотати для журналу на 1884 р. субсидію від уряду, що в тих умовах було складно зробити навіть людині, добре відомій своєю вірністю імперії.

За намагання знайти кошти для журналу Григорію Павловичу довелося вислуховувати численні зауваження. Деякі з них він записав у "Щоденнику": 18.01.1884 р. "Ф. Мерінг обурений субсидією даною Лебединцеву, як українофілу,[...] Ну де вони це українофільство бачать? Біда, прийдеться і мені захищатися від нападок"¹⁴⁷; 29.01.1884 р. "Був потім у Побєдоносцева. Побєдоносцев сильно напав на мене за те, що я виклопотав субсидію "Киев. Старине", гарячкував, говорив, що Лебединцев людина шкідлива, українофіл, що "Киевская Старина" – сепаратиський журнал, що в ньому бере участь Драгоманов і всяке таке. Я рішуче не бачу дурного напрямку"¹⁴⁸.

З огляду на ситуацію, що склалася навколо, Г. Галаган радив редактору журналу: "необхідна обережність дій, суворий вибір статей і підтримання в журналі серйозного характеру, не кажучи уже про неприйняття статей з-за кордону. Ніхто не посміє дорікнути вас в українофільському сепаратизмі, коли ви вмістите акт, лист, розповідь старого часу на малоросійській говірці. Це історична пам'ятка"¹⁴⁹.

Згодом, дізнавшись про намагання Ф. Лебединцева домогтися дозволу цензури друкувати в журналі твори "Кулішовкою" Григорій Павлович був здивований, що той "не розуміє переслідувань, пише про букву "і"¹⁵⁰. Тому відразу ж поспішив переконувати редактора "Киевской Старини": "Невже ви насправді вважаєте серйозною справою фонетичний правопис в нашій рідній говірці?.. Чим далі я вдумуюсь в цей фонетичний правопис, тим більше переконуюсь в його неспроможності"¹⁵¹.

Таке ставлення Г. Галагана до української мови було свідченням результативності русифікаторської політики царського уряду в середовищі дворянської інтелігенції. Наслідком такої політики була ситуація за якої, як сам висловився Григорій Павлович, "саме

дорогоцінне надбання всякого народу – його рідне слово і рідні мелодії – були у нас в Малоросії зневажені і навіть до крайності знищені так званим нашим освіченим класом"¹⁵². В умовах реакційної політики уряду щодо українського народу Г. Галаган, як великий землевласник, змушений був спілкуватися з державними діячами і притримуватись існуючих порядків, адже йому постійно доводилося пам'ятати про засновану ним Колегію, за характер діяльності якої його навіть неодноразово "звинувачували в українському сепаратизмі і не рідко ставили його любимий навчальний заклад перед загрозою ледве не закриття"¹⁵³.

Крім того, в той час в українському суспільстві навіть більшість представників прогресивної української інтелігенції, зокрема й члени Громади розмовляли російською мовою, тому що вважали її "загальним знаряддям вищої освіченості в Росії, а можливо, й взагалі серед слов'ян"¹⁵⁴. За спогадами А. Кримського, українська мова побутувала лише в трьох родинах – Лисенків, Старицьких і Косачів. Решта сімей, навіть таких видатних діячів як Лазаревський, Кістяківський, Чубинський, Антонович, Кониський "між собою говорили по-російськи"¹⁵⁵. Про таку мовну ситуацію в середовищі української інтелігенції згадував і О. Лотоцький.

Ставлення сучасників до поглядів і переконань Г. Галагана, а спілкувався він з широким колом діячів того часу, не було однозначним. Серед поміщиків він заслужив репутацію людини ліберальних поглядів, а за думки щодо питання про переселенців, навіть отримав звання "крайнього"¹⁵⁶.

З погляду української інтелігенції ми можемо побачити, що: "Галаган – складна душа", але "все таки він порядна людина, а не підла", "в ньому, значить, є щось живе, щось чесне, щось незалежне"¹⁵⁷; "глибокий, послідовний і повний доброзичливості демократизм являється одною з рис особи Галагана. Заможний землевласник, нащадок старого дворянського роду, Галаган був захисником інтересів не свого класу, а інтересів народної маси"¹⁵⁸; "він був одним з небагатьох українських панів, не тільки не цуралися свого козацького походження, але й завжди маніфестували свої українські симпатії..., але, як показало майбутнє, не зумів бути достатньо самостійним"¹⁵⁹; "Він був справжнім, а не риторичним народолюбцем; се народолюб'є є його духовною потребою, яке, зробилося його другою натурою... з цього народолюбця вирости усі його дальші заміри й починання"¹⁶⁰.

Звичайно діяльність Г. Галагана не можна виривати з контексту

часу, в якому він виховувався і оцінювати її однобоко. А. Степович з цього приводу зауважував: "В історії нашої суспільності Галаган був занадто видною величиною, вимагаючої дуже великої обережності і особливо уважного відношення, при спробах зробити їй ту чи іншу оцінку"¹⁶¹.

Отже Г. Галаган, хоч і не виступав за національне відокремлення України, був одним з найактивніших учасників українського руху XIX ст. Він належав до тієї частини дворянської інтелігенції, яка своєю культурницькою діяльністю сприяла поступовому поширенню в різних верствах населення українців національної самосвідомості. Становлення світогляду і активна діяльність Г. Галагана припадали на I і II етапи українського національного відродження, основою якого був український рух, що паралельно протікав у кількох площинах: соціально-економічній, національно-етнографічній, освітньо-культурній.

З соціально-економічним напрямком українського руху діяльність Г. Галагана була пов'язана через його участь у підготовці і проведенні реформи 1861 р. Григорій Павлович постійно намагався покращити долю селян спочатку як власник великих маєтків, а згодом як земський і державний діяч. Крім того, він став одним з основоположників кооперативного руху, а також капіталістом, який у своїх маєтках зумів в короткий строк перейти на нові форми господарювання.

Освітньо-культурна діяльність Г. Галагана була складовою загального процесу освітньо-культурного життя краю, в якому були охоплені широке коло його знайомих – активних діячів українського руху. Освітньо-культурна діяльність Г. Галагана виражалася в підтримці ним шкіл різних рівнів: початкових, парафіяльних, середніх; матеріальній підтримці українських авторів і ін.

В національно-етнографічному струмені українського руху він відмітився шляхом збирання фольклорних і етнографічних матеріалів, будівництвом Лебединського будинку тощо.

Г. Галаган для нащадків залишив цінний спадок у вигляді колекції картин вітчизняних і зарубіжних художників; великої бібліотеки, яка з 1920 р. потрапила як окрема колекція, після ліквідації Колегії у фонди Всенародної бібліотеки (нині – НБУВ ім. В.Вернадського); "Щоденники", а також чернетки його статей на різну тематику є цінним джерелом для вивчення історичних процесів часу в якому він жив. Лебединецький будинок нажалі не зберігся, але залишився його опис, зроблений Г. Галаганом, а також фотографії

фасаду і приміщень. Важливим для нащадків є також досвід діяльності такого навчального закладу, як Колегія, що підготував цілу плеяду науковців, митців і громадських діячів.

Чим би не займався Григорій Павлович він ставив перед собою завдання сприяти розвитку рідного краю.

Annotation

In this article a complex analysis of major activities of G. Galagan in terms of Ukrainian movement XIX has been performed. A special attention is given to the Galagan's participation in educational-cultural society life. The author measures the donation of the outstanding mecenate and public leader into the Ukrainian cultural development and defines his role in the national Ukrainian renaissance.

Анотація

У статті здійснений комплексний аналіз основних напрямків діяльності Г. Галагана в контексті українського руху XIX ст. Особливу увагу приділено участі Г. Галагана в освітньо-культурному житті суспільства. Автором з'ясовано доробок визначного мецената і громадського діяча в розвиток української культури, визначено його місце в національному відродженні України.

¹ Касьянов В.Г. Теорії нації і націоналізму. – К., 1999. – С. 295.

² Лой В.М. Фундатор "школи академіків" у Києві. До 180 р. від дня народження // КЗІПД. – 1999. – III кв. – С. 46-50.

³ Половець В., Тимошенко А. Г.П. Галаган (1819-1888). До 180-річчя від дня народження // Сіверянський літопис. – 1999. – №2. – С. 63-70.

⁴ Бурмако В. Доля колекцій Галаганів // Бурмако В. Шукайте й знаходьте: про колекціонування й зібрання, творців і збирачів: статті та нариси. – Х., 1999. – С. 52-57.

⁵ Гаврилова С. Художник і меценат // Родовід. – 1995. – №12. – С. 54.

⁶ Крупенко О.В. Меценатство Григорія Галагана // Література та культура Полісся. – Вип. 18. – Ніжин, 2002. – С. 155-159.

⁷ Курач С. Колекція творів мистецтва Галаганів // Сіверянський літопис. – 1995. – №5. – С. 60-63.

⁸ Шапоренко В.В. Меценати з Чернігівщини: Галагани і Тарновські // Література та культура Полісся. – Вип. 11. – Ніжин, 1998. – С. 108-114; Шапоренко В.В. Галагани як українські меценати // Література та культура Полісся. – Вип. 18. – Ніжин, 2000. – С. 148-155.

⁹ Слабошлицький М. Українські меценати. – К., 2001. – С. 105-117.

- 10 Хорунжий Ю. Українські меценати: Доброчинність – наша риса. – К., 2001. – С. 26-39.
- 11 Мащенко В. До 130-річчя Сокиринського сільського ощадно-позичкового товариства Павла Галагана // Сіверянський літопис. – 2001. – №3. – С. 156-165.
- 12 Половець В. Історія створення і діяльності сокиринської кредитної спілки // Сіверянський літопис. – 2001. – №3. – С. 78-80.
- 13 Петровський М. Учень колегії Павла Галагана // Вітчизна. – 1990. – №5. – С. 171-178; Його ж. Коллегія П. Галагана: гуманитарне образование сто лет назад // Русский язык и литература в средних учебных заведениях СССР. – 1991. – №9. – С. 26-27.
- 14 Бондар Н., Михайловіна Н. Школа академіків // Наука і суспільство. – 1993. – №1.
- 15 Зайченко І.В. Григорій Галаган і його колегія // Педагогіка. – К., 1993. – Вип. 32. – С. 74-81.
- 16 Галайба В. Київське благодійництво // Образ епохи. Культурне середовище Києва кінця ХІХ – поч. ХХ ст. – К., 1995. – С. 120-124; Галайба В. Перше місце тут відводилося вихованню (до 125-річчя Колегії П. Галагана) // Вечірній Київ. – 1996. – №213-214. – С. 14.
- 17 Матвєєв А. Родина Галаганів: історичні контрасти // Вітчизна. – 1995. – №7-8. – С. 113-119.
- 18 Кальницький М. В музеє літератури помнят о Павле Галагане // Киевские ведомости. – 1996. – №217 (19 окт.). – С. 18.
- 19 Кроп Г. Ювілей школи академіків // Київський вісник. – 1996. – №125. – С. 4.
- 20 Рожановский В. Коллегія Павла Галагана // Зеркало недели. – 1997. – №30 (26 июля – 1 августа). – С. 11.
- 21 Силин О. Київський коледж [про історію колегії П. Галагана (1871-1917)] // Україна. – 1900. – №32. – С. 8-10.
- 22 Даниленко В.В., Тригубенко В.В. Колегія Павла Галагана: про громадського діяча українофіла // Відродження. – 1998. – №3. – С. 5-7.
- 23 Тригубенко В.В. Колегія Галагана [Київ, кін. ХІХ ст. з історії освіти] // Освіта. – 1991. – 9 квітня.
- 24 Ковалинский В. Меценаты Киева. – К., 1998.
- 25 Перга Г. Колегія Павла Галагана: з історії закладу // Столиця. – 1999. – 25 лютого – 1 березня (№15). – С. 6.
- 26 Гісцова Л.З. Родовий фонд Галаганів ЦДІАК України // Архіви України: науково-практичний журнал. – 2000. – №4-6 (244). – С. 39-44.
- 27 Шапоренко В.В. Меценати з Чернігівщини: Галагани і Тарновські. – С. 108-109.
- 28 Грицак Я. Нариси з історії України: формування модерної української нації. – К., 2000. – С. 28.
- 29 Історія України: нове бачення. – К., 2000. – С. 152.
- 30 Грицак Я. Вказ. праця. – С. 28.
- 31 Степович А. На Галаганівщині літом 1927 року // Україна. – 1929. – Січ. – лют. – Кн. 32. – С. 83.
- 32 Марковській М. Поминка по учредителе Коллегии Григории Павловиче Галагане. – К., 1914. – С. 4.
- 33 Шапоренко В. Меценати з Чернігівщини: Галагани і Тарновські... – С. 109, 111.

- 34 Марковській М. Вказ. праця. – С. 4.
- 35 Крупенко О.В. Меценатство Григорія Галагана. – С. 155.
- 36 Хорунжий Ю. Українські меценати... – С. 29-30; Лазаревський Г. Київська старовина // Українська література. – 1943. – №10-11.
- 37 Міщенко Ф. Г.П. Галаган. [15 ав. 1819 – 25 сент. 1888 г.] Некролог // Киевская Старина. – 1888. – №12. – С. 2; Марковській М. Вказ. праця. – С. 5-8.
- 38 Отрывки из дневника Г. Галагана // Киевская Старина. – 1902. – №3. – С. 156-158.
- 39 Дневник 1839 г., февр. – 15 // Марковській М. Вказ. праця. – С. 12.
- 40 Дневник 1839 г., февр. 19 // Марковській М. Вказ. праця. – С. 11.
- 41 Дневник 1841 г., янв. 17 // Там само.
- 42 Грицак Я. Вказ. праця. – С. 30.
- 43 Витяги з щоденника Г.П. Галагана // Киевская Старина. – 1882. – IX.
- 44 Гаврилова С. Художник і меценат. – С. 50.
- 45 Шапоренко В.В. Галагани як українські меценати. – С. 152.
- 46 Материалы для биографии Г.П. Галагана // Киевская старина. – 1898. – №7-9. – С. 212.
- 47 Слабошпицький М. Вказ. праця. – С. 106; Шапоренко В.В. Меценати з Чернігівщини: Галагани і Тарновські... – С. 110.
- 48 Шапоренко В.В. Меценати з Чернігівщини: Галагани і Тарновські... – С. 111.
- 49 Письмо Ф. Чижова к Г.Галагану (19 окт. 1843 г.) // Марковській М. Вказ. праця. – С. 8.
- 50 ІР НБУВ. – Ф. II, оп. 267, с. 87; Половець В., Тимошенко А. Григорій Павлович Галаган 1819-1888 рр. – С. 64.
- 51 Степович А. На Галаганівщині літом 1927 року // Україна. – 1929. – Січ.-лют. – Кн. 32. – С. 84.
- 52 Лист Рігельмана М.А до Галагана Г.П. (1846 р.) // Киевская Старина. – 1899. – №5. – С. 184-185.
- 53 Там само. – С. 188-189.
- 54 ІР НБУВ. – Ф. II, №26738, арк. 3.
- 55 Там само. – Ф. II, №26739, арк. 5.
- 56 З нових матеріалів до історії Кирило-Мефодіївського братства // Матеріали з громадського і літературного життя України XIX ст. і початків XX ст. – ВУАН. – Кн. III. – К., 1928. – С. 124.
- 57 Савченко М. Сокиринці – кобзарський край. 900-й річниці присвячується. – Суми, 2000. – С. 41.
- 58 Слабошпицький М. Вказ. праця. – С. 109.
- 59 Там само.
- 60 Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя / Упоряд. В.Л. Смілянська. – К., 1991. – С. 246; Русский архив. – Кн. VII. – 1892. – С. 346.
- 61 ІР НБУВ. – Ф. II, №26743, арк. 11.
- 62 Птуха М.В. Очерки по истории статистики в СССР. – Т. 2. – М., 1959. – С. 79-80; Шип Н.А. Интеллигенция на Украине в XIX в.: историко-социологический очерк. – К., 1991. – С. 48.
- 63 Матеріали // Ежегодник коллегии Павла Галагана с 1-го октября 1901 по 1-е октября 1902. Год 7-й. – К., 1902. – С. 406.
- 64 Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 41 (1890-1910): літературно-критичні праці. – К., 1984. – С. 245.

- 65 Степович А. На Галаганівщині літом 1927 року // Україна. – 1929. – Січ.-лют. – Кн. 32. – С. 89.
- 66 Там само. – С. 91.
- 67 Білокінь С.І. Колегія Павла Галагана // Київ. – 1988. – №8. – С. 144; Матвеев А. Родина Галаганів: історичні контрасти // Вітчизна. – 1995. – №7-8. – С. 115.
- 68 Письмо Г. Галагана о малороссийском будынке в с. Лебединце Прилукского уезда // Киевская Старина. – 1904. – №7-8. – С. 1-7.
- 69 Василенко В. В Лебединецком "будынке" Г.П. Галагана // Киевская Старина. – 1900. – Июль-август. – С. 23 (19-24).
- 70 Широцький К. Очерки по истории украинского декоративного искусства. – К., 1914.
- 71 Мощенко Константин. Український будинок Григорія Галагана. До нарисів українського народнього мистецтва. – Р.Б., 1962. – С. 5.
- 72 Грицак Я. Вказ. праця. – С. 28.
- 73 Марковській М. Вказ. праця. – С. 10.
- 74 Лист Галагана Г. до Юзефовича М. (1860 р.) // Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Харків; К., 1930. – С. 351; Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. 5. – Кн. I (XIX ст.). – К., 2001. – С. 332.
- 75 Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994. – С. 56.
- 76 Лист Г. Галагана до М. Юзефовича // Савченко Ф. Вказ. праця. – С. 352-353.
- 77 Тимошенко А. Господарська діяльність Григорія Павловича Галагана // Сіверянський літопис. – 2001. – №4. – С. 68.
- 78 Там само. – С. 68-71.
- 79 ІР НБУВ. – Ф. II, №26741, арк. 8.
- 80 Тимошенко. Вказ. праця. – С. 75.
- 81 Крупенко О.В. Меценатство Григорія Галагана. – С. 156.
- 82 ІР НБУВ. – Ф. I, №6923.
- 83 Там само. – Ф. I, №6926.
- 84 Там само. – Ф. I, №6936.
- 85 Там само. – Ф. I, №6941.
- 86 Там само. – Ф. I, №6948, 6949.
- 87 Хорунжий Ю. Вказ. праця. – С. 31.
- 88 ІР НБУВ. – Ф. I, №6941.
- 89 Половец В. Тимошенко А. Григорій Павлович Галаган 1819-1888 рр. – С. 65.
- 90 Труды Черниговской архивной комиссии. – Вып. IX (под ред. Модзалевского). – Чернигов, 1912. – С. 39.
- 91 Степович А. Про київське життя 1849 р. // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 110.
- 92 Лист Галагана Г.П. до Юзефовича М. (1860) // Савченко Ф. Вказ. праця. – С. 354-355.
- 93 Грицак Я. Вказ. праця. – С. 67.
- 94 Міщенко Ф. Вказ. праця. – С. 6-12; Марковській М. Вказ. праця. – С. 13-14.
- 95 Степович А. З аграрної політики на Правобережжі 1880-х. Лист Ів.Як. Рудченка до І.І. Ничипоренко // За сто літ. – Кн. 4 – С. 182.
- 96 Степович А. До діяльності Временной комиссии по прекращению обязательных отношений крестьян к помещикам в Юго-Западном крае // Вірізка. – С. 332-341.
- 97 Степович А. Вказ. праця. – С. 337.
- 98 Половец В., Тимошенко А. Григорій Павлович Галаган 1819-1888 рр. – С. 68.

- 99 Гісцова Л.З. Родовий фонд Галаганів ЦДІАК України // *Архіви України: науково-практичний журнал*. – 2000. – №4-6 – С. 43
- 100 ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – №27039; Там само. – Ф. ІІ. – №26750. – С. 27, 28.
- 101 Там само. – Ф. 179. – №162, арк. 1.
- 102 Лист Воронова А.С. до Галагана Г.П. (СПб., 1871.) // *Ежегодник Коллегии Павла Галагана*. – Г. 9-й. – С. 62.
- 103 ІР НБУВ. – Ф. 179. – №162, арк. 1
- 104 Там само. – Арк. 2; №129, арк. 3; Степович А. До Київо-Галицьких зв'язків початку 1870-х (з щоденників Галагана) // *За сто літ*. – 1930. – Кн. 5. – С. 186.
- 105 Кредитна спілка: свій до свого по своє. – К., 2000. – С. 5-6.
- 106 Половець В. Історія створення і діяльності сокиринської кредитної спілки... – С. 79.
- 107 Ленченко Ф. Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866-1921): Навч. посібник для студентів кооп. навч. закладів. – К., 2000. – С. 52.
- 108 Вітанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 69-72.
- 109 Половець В. Історія створення і діяльності сокиринської кредитної спілки... – С. 79.
- 110 Половець В., Тимошенко А. Григорій Павлович Галаган 1819-1888 рр... – С. 67.
- 111 Отчет о деятельности Киевского отдела высочайше утвержденного Славянского Благотворительного Комитета за 1871 г. составл. 21 дек. 1871 г. – К., 1872. – С. 8.
- 112 Колмаков Н. Очерк деятельности Киевского Славянского благотворительного общества за 25 лет его существования (1869-1894 гг.). – К., 1894. – С. 35.
- 113 Матвеев А. Вказ. праця. – С. 116.
- 114 Отчет о деятельности Киевского отдела высочайше утвержденного Славянского Благотворительного Комитета за 1872 г. составл. 21 дек. 1872 г. – К., 1873. – С. 9.
- 115 Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук (Нарис історії). – Мюнхен, 1955. – 1958. – Ч. 1-2. – С. 9.
- 116 ІР НБУВ. – Ф. ІІ, №26747, арк. 21.
- 117 Лист Галагана Г.П. до Семенова П.П. (Київ, 14 бер. 1873) // Савченко. Вказ. праця. – С. 246.
- 118 Там само. – С. 247; Волков Ф. К. П.П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // *Украинская жизнь*. – М., 1914. – №1. – С. 48.
- 119 Лист Галагана Г. до Дундукова О. (2.01.1874) // Савченко Ф. Вказ. праця. – С. 305.
- 120 Хорунжий Ю. Вказ. праця. – С. 36.
- 121 ЦДІАК України. – Ф. 707, оп. 22, спр. 65, арк. 562.
- 122 Там само. – Оп. 14, спр. 221, арк. 16.
- 123 Там само. – Оп. 21, спр. 66, арк. 24.
- 124 Борисенко В.Й., Шевченко І.М. Культурно-освітня діяльність громадськості Лівобережної України в 1825-1860 рр. – К., 2002. – С. 89.
- 125 Міщенко Ф. Вказ. праця. – С. 14-15.
- 126 ІР НБУВ. – Ф. ІІ, №270038, арк. 1.
- 127 Мащенко В. Прилуцщина: историческое и статистическое описание территории Прилуцкого уезда Полтавской губернии. – Ромны, 1888. – С. 159; Ткаченко Т.В. Діяльність Г.П. Галагана у Прилуцькій земській установі // *Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Луганськ, 8-9 лютого 2001 р.* – Луганськ, 2001. – С. 71.

- 128 Отчет о состоянии Прилуцкой гимназии за 1912-1913 уч. год. – Прилуки, 1914. – С. 16, 21; Марковскій М. Вказ. праця. – С. 15.
- 129 Леонтович В. Спогади про мої зустрічі з українськими діячами старшого покоління // 3 минулого. Зб. – Т. I. – Варшава, 1938. – С. 75; Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К., 2001. – С. 319.
- 130 Двадцатилетие Коллегии Павла Галагана в Киеве. – К., 1896. – С. 68-70.
- 131 Міщенко Ф. Вказ. праця. – С. 15-17; Ткаченко Т.В. Вказ. праця. – С. 70-72.
- 132 Міщенко Ф. Вказ. праця. – С. 16.
- 133 Ковалинский В. Меценаты Киева. – К., 1998 – С. 50.
- 134 Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1879). – Т. 1. – К., 1994. – С. 274.
- 135 ІР НБУВ. – Ф. II, №27042, арк. 1.
- 136 Лист Галагана Г. до Галаган К. (1881. 3 окт.) // Марковский М. Вказ. праця. – С. 17.
- 137 Дневник 1885. VII. 24 // Там само. – С. 16.
138. Там само. – С. 18-19.
- 139 Там само. – С. 19.
- 140 Там само. – С. 18.
- 141 Кістяківський О.Ф. Вказ. праця. – С. 484, 487, 492, 495.
- 142 Марковскій М. Вказ. праця. – С. 22.
- 143 ЦДІАК України. – Ф. 1475, оп.1, од. зб. 447, арк. 1-2; Лобач-Жученко Б.Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка. – Вид. 2. – К., 1983. – С. 133.
- 144 ІР НБУВ. – Ф. 119, №19, арк. 1.
- 145 ЦДІАК України. – Ф. 1475, оп. 1, од. зб. 400, арк. 1.
- 146 Житецький Г. "Київська Старовина" за часи Ф. Лебединцева (1882-1887) // Україна. – 1925. – №6. – С. 116.
- 147 Цит. за: Дорошкевич О. Український рух в оцінці поміщика 80-х років (Епізод з історії "Киевской Старини") // Червоний шлях. – 1924. – №6. – С. 223.
- 148 Там само.
- 149 Лист Г. Галагана до П.Г. Лебединцева (3.02.1884) // Там само. – С. 223-224.
- 150 Дорошевич О. Вказ. праця – С. 225.
- 151 Там само. – С. 226.
- 152 Письмо Г. Галагана о малороссийском будынке в с. Лебединце Прилуцкого узда // Киевская Старина. – 1900. – Июль-август. – С. 23.
- 153 ІР НБУВ. – Ф. 179. – №130, арк. 6.
- 154 Там само. – №148, арк. 2.
- 155 Білокін С. Вказ. праця. – С. 146.
- 156 Там само. – С. 21.
- 157 Кістяківський О.Ф. Вказ. праця. – С. 494.
- 158 Ленченко Ф. Вказ. праця – С. 56.
- 159 Чубинський П.П. Отрывки из личных воспоминаний, проф. Ф.К. Волков // Украинская жизнь. – М., 1914. – №1. – С. 48.
- 160 ІР НБУВ. – Ф. 179, №130, арк. 1
- 161 Там само.